

NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏT STATUSU AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN TARİXİ NAİLİYYƏTİ KİMİ

İSA Həbibbəyli

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Naxçıvan dünya sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biridir. Dünya tufanı və Nuh peyğəmbərin əfsanəvi səfəri ilə bağlı hadisələr Naxçıvanla əlaqədardır. Ümumdünya tufanı ilə əlaqələndirilən Ağrıdağ, Cüdo dağı kimi yerlərlə müqayisədə Naxçıvanda Nuh peyğəmbərlə səsleşən toponimlər daha çoxdur. Nuhdaban, Nuhranı (Nehrəm), Nəbi yurdu, Xəzər obası, Qaranquş yaylağı, Nuhəcir (Nəhəcir), Qapıcıq, Haçadağ, Baca bulağı, Nəsirvar və sair kimi toponimlər Dünya tufanı və Nuh peyğəmbərin gəmisi hadisəsi ilə səsleşən mənalara malikdir. Nuh peyğəmbərin məzarı da Naxçıvan şəhərindədir. Bu barədə ərəb, yunan və Rusiya mənbələrində çoxsaylı məlumatlar vardır (3, 44-54). Həmin məzarın üzərində mövcud olmuş qədim türbə hazırda tarixi mənbələrdəki məlumatlara uyğun şəkildə bərpa edilmişdir. Naxçıvan sözü də Nuhçıxan mənasını daşıyır.

Naxçıvan qədim Azərbaycanın torpağıdır, ölkəmizin ərazisinin ayrılmaz bir parçasıdır, üzvi tərkib hissəsidir. Naxçıvan türk, oğuz yurdudur. Naxçıvan tarixin ən müxtəlif dövrlərində minilliklər boyu Azərbaycanın cənub-qərb ərazilərinin qorunub-saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi uğrunda həmişə mübarizə aparmış, torpaq və məmləkət uğrunda mübarizənin böyük və ibrətamiz dərslərini keçmişdir.

Tarix boyu həmişə Naxçıvan Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada dövlətçilik ənənəsinin çoxəsrlik tarixi vardır. Atabəylər dövləti - Naxçıvan bəylərbəyliyi, Naxçıvan sancağı, Naxçıvan xanlığı, Naxçıvan mahalı, Araz-Türk Respublikası, Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, nəhayət, Naxçıvan Muxtar Respublikası kimi dövlət qurumlarının mövcud olması Azərbaycanın bu qədim diyarında dövlətçilik təfəkkürünün həmişə qüvvətli olmasını şərtləndirmişdir.

Tarixən bir neçə dövlətlə həmsərhəd olan, bir çox müharibələrdən, keçməkeşli mübarizələrdən keçməli olmuş, Naxçıvanın tarixi şəraiti və coğrafi mövqeyi burada azərbaycanlılıq təfəkkürünün də tale işinə çevrilməsini müəyyən etmişdir.

Uzun əsrlər boyu Naxçıvanı Azərbaycanın əsas ərazisindən ayırmaq, torpaqlarını ələ keçirtmək uğrunda müxtəlif cəhdlər olmuşdur. Bu cəhdlər XIX əsrdən etibarən daha da fəallaşmış, nəhayət, XX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalının və Zəngəzur qəzasının işğalından sonra real təhlükəyə çevrilmişdir.

Ən nəhayət, böyük güclərin hərbi-siyasi müdaxilələri və erməni təcavüzü nəticəsində 1918-1920-ci illərdən etibarən, Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı salınması Naxçıvanın muxtariyyəti uğrunda mübarizənin əsasını təşkil edir. Qafqazda süni şəkildə Ermənistan dövləti yaratmaq ideyası da bu regionda Naxçıvanı, Azərbaycan torpağı kimi qoruyub saxlamaq üçün muxtariyyət statusuna malik olmağı ön mövqeyə çıxarmışdır. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması bu regionun Azərbaycanın tərkibində qalmasının qarantı idi.

Fikrimizcə, XX əsrin əvvəllərinin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitində yerli əhalinin təşəbbüsü ilə 18 noyabr 1918-ci ildə Araz-Türk Respublikasının yaradılması və fəaliyyəti Naxçıvanın muxtariyyətinə doğru atılmış birinci tarixi addımdır.

Qısa müddətdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Araz-Türk Respublikası yerli əhalini öz ətrafında birləşdirmiş, erməni işğalının qarşısını almaq üçün möhkəm müdafiə cəbhəsi yaratmağa müvəffəq olmuşdur. 1919-1920-ci illərin bir çox gərgin təcavüzündən özünü qoruya bilmiş Naxçıvan Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra da yenidən Ermənistan təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Rusiya bolşevik hökuməti Azərbaycan kommunistlərinin əli ilə Naxçıvanı yeni qurulmuş [səh. 117-118] Ermənistan Sovet Respublikasına hədiyyə etmək barədə qərar qəbul etdirmişdir. Hətta bu münasibətlə Türkiyənin razılığını almaq üçün müraciət edilmiş, «ancaq sərt bir şəkildə xahiş rədd olunmuşdur» (2, 396). Bu zaman, rəsmi icazə almadan Naxçıvana gəlmiş Azərbaycan İnkilab Komitəsinin üzvü və ədliyyə komissarı yerli əhaliyə vəziyyətin nə yerdə olduğunu çatdırmış və güclü etiraz dalğası təşkil edilmişdir. Başqa çıxış yolu tapa bilməyən bolşevik hökuməti xalqın referendum keçirmək tələbini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalmışdır. Beləliklə, görkəmli dövlət xadimi Behbud ağa Şahtaxtinskiyin səyləri nəticəsində 1920-ci ilin yanvar ayında Naxçıvan ərazisinin Azərbaycanın tərkibində qalması haqqında keçirilmiş referendum və bu referendumdakı regionda yaşayan azərbaycanlı əhalinin hamısının qəti qərarı ilə Azərbaycanın tərkibində qalmağa səs verilməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi nailiyyətidir.

Naxçıvan, eyni zamanda, Andronikin başçılıq etdiyi quldur dəstəsinin təqiblərindən, kütləvi qırğınlar təşkil etmək sahəsindəki qanlı davasından da mərdliklə çıxmışdır. Yerli əhali Naxçıvan şəhərinin hakimi Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin rəhbərliyi ilə nəinki Andronikin azərbaycanlıları qırmaq, qovub çıxarmaq üçün atdığı addımların qarşısı alınmış, onun dəstəsinə ciddi zərbələr vurulmuş, regiondan çıxarılmışdır. Görkəmli elm xadimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun «Xatirələr» adlı kitabında həmin dövrün hadisələri yaddaş materialları əsasında aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır: «Çox keçmədi, xəbər yayıldı ki, Türkiyədən qaçan Andronik adlı bir quldurbaşı, terrorist böyük bir hərbi qüvvə ilə Zəngəzura keçib, orada azərbaycanlıları qırır. Bu xəbərdən bir neçə gün sonra Naxçıvan Zəngəzurdan qaça bilən qaçqınlarla doldu. Andronikin quldur dəstələrinin Ordubad tərəfə hücum etməsi qorxusu yaranmışdı. Sədəək, Şərur tərəfdə Ermənistan qoşunlarının toplandığından danışdırlar. O illərdə Naxçıvan şəhərində ermənilərin sayı çox az idi. Əksəriyyəti də kasıb sənətkarlar idi.

...Bunu da deyirdilər ki, Cəfərqulu xanın övladlarından Kalbalı xan şəhəri və bütün mahalı daşnakların təcavüzündən qorumaq üçün tədbirlər görür... Rəhim xanın evini Kalbalı xan, bir növ, hərbi ştaba çevirmişdi. Mahalın hər yerindən el arasında sayılan adamların tez-tez onun yanına gəldiyini görürdük» (1, 10).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1920-ci ilin iyun ayında bolşeviklər Naxçıvanı da işğal etmiş, burada Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası yaradılmışdır. Naxçıvana ayrıca «respublika» statusu verilməsi bu regionu Azərbaycanın tərkibindən ayırmaq və Ermənistanla vermək məqsədi daşmışdır. Lakin Azərbaycan Sovet Respublikasının rəhbərliyinin və Türkiyə Cümhuriyyətinin birgə səyləri ilə Naxçıvanın Ermənistanın ərazisinə daxil edilməsinin qarşısı alınmışdır. Nəhayət, 1921-ci ilin Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi qalmasını beynəlxalq hüququn şərtləri əsasında birdəfəlik həll etmişdir. Bu beynəlxalq müqavilələr Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edən hüquqi sənədlər kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun və Behbud ağa Şahtaxtinskiyin böyük mübarizələri nəticəsində meydana çıxmış Moskva və Qars müqavilələri eyni zamanda Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycana bəslədiyi qardaşlıq münasibətlərinin də real nümunəsidir.

Bütün bunlardan sonra Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının yaradılması 9 fevral 1924-cü ildə sovet rejimi çərçivəsində baş tutsa da, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi baxımından Azərbaycan dövlətinin mühüm nailiyyətlərindən biri sayılmağa layiq olan tarixi hadisədir.

Naxçıvanın Muxtar Respublika statusuna malik olması bu coğrafiyada Azərbaycanın ərazi taleyinin, milli mənafeyinin, dövlətçilik maraqlarının qorunub saxlanmasına və daha da möhkəmlənməsinə imkan yaratmışdır.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 17 noyabr 1990-cı ildə hələ sovet rejimi dağılmamışdan 11 ay qabaq Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adından «Sovet Sosialist» sözlərinin çıxarılması böyük tarixi hadisədir. O zaman keçmiş Sovet İttifaqının heç bir yerində bu səviyyədə ciddi siyasi hadisə baş verməmişdi. Bu, böyük siyasi xadim Heydər Əliyevin uzaqgörənliyinin və cəsarətinin bariz nümunəsidir. Eyni zamanda, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dönməz iradəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında üçrəngli bayrağın [səh. 118-119] Azərbaycanın dövlət rəmzi kimi qəbul edilməsi ölkəmizdə müstəqil dövlətçiliyə misilsiz tarixi xidmətin ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikasının 1925-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibin- də muxtar dövlət statusu verilməsi bu regionda ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, dövlətçilik prinsiplərinin qorunub saxlanmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə imkan yaradan hüquqi təminat kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, hələ də ərazi iddiasında olan, Naxçıvanın muxtariyyətini ləğv etdirmək xülyası ilə vurnuxan Ermənistanla möhkəm siyasi-hüquqi cavabın ifadəsidir.

Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqil Azərbaycan dövlətinin tərkibində özünün böyük intibah dövrünü yaşayır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik ideyalarının işığında ölkəmizin Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası sürətlə və hər- tərəfli şəkildə inkişaf etməkdədir. Sözün əsil mənasında, müstəqillik illərində Azərbaycanın tərkibində yeni bir Naxçıvan qurulmuşdur. Muxtar Respublikada bütün sahələr üzrə böyük inkişaf baş vermişdir. Naxçıvan şəhəri Avropa şəhərlərindən birinə çevrilmişdir. Muxtar Respublikanın rayon mərkəzləri və kəndləri tamamilə yenidən qurulmuşdur. Regionda aqrar sahə də, sənayeləşmə də sürətlə inkişaf etdirilir. Bundan başqa, Naxçıvanın tarixi ənənələri qorunub saxlanılır və inkişaf prosesində müasirləşməyə də böyük meydan açılır. Muxtar Respublikada elm, təhsil, mədəniyyət yeni yüksəliş dövrünü yaşayır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi ölkəmizin əsas elmi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Naxçıvan Dövlət Universiteti Azərbaycan ali məktəblər ailəsinin mötəbər

üzvüdür. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı Azərbaycanda milli teatr hərəkatının layiqli nümunəsidir. Eyni zamanda, Naxçıvan Azərbaycanın Şərqi qapısında dünyaya - İrana və Türkiyəyə açılan yoludur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun məqsədyönlü rəhbərliyi ilə dövlət qayğısı əsasında Naxçıvan diyarı çətin blokada şəraitində sürətlə inkişaf etməkdə davam edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinin qeyd olunması haqqındakı 14 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın tərkibində yeni inkişafına dövlət səviyyəsində göstərilən böyük qayğının ifadəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bir sözlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və keçdiyi çətin və şərəfli yol Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi nailiyyətidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması və zaman-zaman muxtariyyət statusunun Azərbaycan dövləti tərəfindən daha da möhkəmləndirilməsi ölkəmizin ümumi inkişafının böyük bir göstəricisidir. Yeniləşən Naxçıvan möhtəşəm Yeni Azərbaycanın parlaq bir əsəridir.

Ədəbiyyat:

1. İbrahim Ethem Atnur, Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan, Naxçıvan,
2. «Əcəmi», 2013.
3. Məmməd Cəfər Cəfərov, Xatirələr, Bakı, «Çaşıoğlu», 2010.
4. Nuh peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan (Beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, «Əcəmi», 2010.

Açar sözlər: Naxçıvan, muxtariyyət, Azərbaycan dövlətçiliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Qars müqaviləsi

Ключевые слова: Нахичевань, автономность, Азербайджанская государственность, Нахичеванская Автономная Республика, Карсский договор

Key words: Nakhchivan, autonomy, statehood of Azerbaijan, Heydar Aliyev, the Nakhchivan Autonomous Republic, the Treaty of Kars [səh. 119-120]

Иса Габиббейли

Вице-президент Национальной Академии Наук Азербайджана, академик

Статус автономии Нахчывана как историческое достижение Азербайджанской государственности

Резюме

В статье рассмотрены вопросы, касающиеся важнейших страниц истории Нахчыванской Автономной Республики как неотъемлемой части Азербайджана - в частности, связанных с древними периодами, обретением в начале XX века статуса автономии и современным развитием.

Нахчыван - один из основных центров мировой цивилизации. С Нахчыванской землей «соприкасаются» известные события, связанные с Всемирным Потопом и легендарным Ноевым ковчегом. Согласно известной версии, этимология топонима «Нахчыван» происходит от лексемы «Нухчыхан» (досл. место, откуда вышел Нух Ной).

Нахчыван - неотъемлемая часть Азербайджана. Это древний край тюрков-огузов. На протяжении истории территория Нахчывана всегда была символом Азербайджанской Государственности. В XII веке Нахчыван являлся столицей Азербайджанского государства Атабеков.

Начиная с XIX века Армения предъявляет к Нахчыванской земле территориальные притязания. Имевшая место в начале XX века аннексия со стороны Армении Зангезурского уезда, исторически являвшегося землей Азербайджана, явилась причиной отторжения Нахчывана от основной территории страны. В этом смысле именно исторической необходимостью обусловлено завоевание Нахчываном статуса автономии в составе Азербайджана, который закреплен в Московском и Карском соглашениях. (1921 г.), имеющих международный статус - кво.

В настоящее время Нахчыванская Автономная Республика уверенно продвигается по пути ускоренного и всестороннего развития как неотъемлемая часть Азербайджанской Республики.

Isa Habibbayli

Vice-President of Azerbaijan National Academy of Sciences, Academician The Autonomy Status of Nakhchivan as a Historical Achievement of Azerbaijani Statehood

Summary

The article deals with the ancient history of Nakhchivan Autonomous Republic, an integral part of Azerbaijan and its achieving the autonomy status at the beginning of XX century and modern development.

Nakhchivan is the main center of the world civilization. The events about the world storm and Noah's legendary visit are connected with Nakhichevan. The meaning of the word Nakhichevan is Nuhchikhan.

Nakhchivan is an integral part of Azerbaijan and ancient Turk-Oguz native land.

Azerbaijan's statehood existed in the Nakhichevan territory throughout history. In the XII century Nakhichevan was the capital of the state of the Atabegs of Azerbaijan.

Since XIX century Armenia has had unreasonable territorial claims against Nakhchivan lands. The occupation of historical Azerbaijan land, Zangezur district by Armenia at the beginning of the XX century was the result for separating of Nakhchivan from the main part of the country. In 1921 the autonomous status was given to Nakhchivan in the structure of Azerbaijan according to the contract of Moscow and Kars.

At present Nakhchivan Autonomous Republic is developing rapidly and in a comprehensive manner as an integral part of Azerbaijan. [səh. 120]